

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 32. 001 (574)

Қолжазба құқығында

АСЫЛТАЕВА ЭЛЬНУРА БЕЙСЕНБЕКОВНА

**Қазақстан қоғамының демократизациялануы контекстіндегі
азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері**

6D050200 - Саясаттану

Философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші
саяси ғылымдарының докторы,
профессор А.С.Балапанова

Шетелдік ғылыми кеңесші,
профессор Э.Матинья (АҚШ)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2013

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....
..3

**1 АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**.....13

1.1 Бірегейлік теориясы әлеуметтік бірегейліктің құрылымдық элементі ретінде шетел және отандық әлеуметтік-саяси ойлардағы даму эволюциясы....13

1.2 Азаматтық бірегейлікті түсіндірудегі негізгі теориялық көзқарастар.....26

1.3 Ұлттық демократиялық мемлекетті қалыптастырудағы азаматтық бірегейліктің рөлі.....46

1.4 Саяси-салыстырмалы контекстегі азаматтық бірегейліктің қалыптасу үдерісі.....
61

**2 ҚАЗАҚСТАНДА ДЕМОКРАТИЯЛАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ
АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ
ЖАЙ-
КҮЙІ**.....74

2.1 Қазақстандағы азаматтық бірегейліктің қалыптасуының ерекшеліктері: кезеңдері және спецификасы.....74

2.2 Қазақстанда азаматтық бірегейліктің трансформациясына институционалды өзгерістердің әсері.....83

2.3 Қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудың қазіргі жағдайы.....90

**3 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК
ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН
БОЛАШАҒЫ**.....105

3.1 Қазақстан қоғамының бірегейлік иерархиясындағы азаматтық бірегейліктің орны.....1
05

3.2 Азаматтық бірегейлікті қалыптастырудағы қазақ бірегейлігінің рөлі.....118

ҚОРЫТЫНДЫ.....1
29

**ПАЙДАЛАНЫЛҒАН
ӘДЕБИЕТТЕР**.....132

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертацияда Қазақстан Республикасы қоғамының демократиялануы жағдайындағы азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері мен үдерісіне саясаттанулық талдау жүргізіледі. Жұмыста қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында азаматтық бірегейлікті қалыптастырудың қажеттілігі анықталды. Автор азаматтық бірегейліктің қоғамды жұмылдыру мен мемлекетте саяси тұрақтылықтың орнығуы, жалпы ұлттық демократиялық мемлекеттің қалыптасуындағы, сонымен қатар этносаралық келісім мен бейбітшілікті орнатудағы рөлі мен орнын айқындайды. Сонымен қатар еңбекте азаматтық бірегейліктің батыс ғылымындағы тұжырымдамасына жүйелі талдау зерделеніп, Қазақстан тәжірибесіне қолайлы азаматтық бірегейліктің индикаторлары мен компоненттері анықталды. Қазақстан Республикасы азаматтарының санасында азаматтық бірегейліктің қалыптасуы мен нығаюына септігін тигізетін нақты ұсыныстар жасалды.

Диссертациялық зерттеудің өзектілігі. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының азаматтары бірегейлік трансформациясын басынан кешіріп келеді. Онда басты назар азаматтардың бірлігі, этносаралық келісім іспеттес мәселелеріне аударылды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің елдің ортақ мүддесі мен болашағын айқындайтын **«Қазақстан-2050» стратегиясы** қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім - біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған», - деп, оның маңыздылығын ашық көрсетеді [1]. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап Қазақстан халқын біріктіру, жұмылдыру жолында бірнеше жұмыстар жүргізіліп келді. Қазіргі таңда Қазақстан өзінің ұлтаралық татулығын сақтап қана қоймай, бір шаңырақтың астында олардың үйлесімді өмір сүруіне үлкен мән беріліп отыр. Ендігі мақсат - сол татулық пен келісімді сақтап, әрі қарай дамыту табылады. Осы қазіргі кезеңде азаматтық бірегейліктің, ұлттың қалыптасуы жаңа кезеңге қадам басқандығы аңғарылады. Елдің «Қазақстан - 2050» стратегиясында көрсетілген бұл қадам қазақстандық патриотизмді дамытумен тығыз байланысты. Ресми құжатқа сәйкес, қазақстандық патриотизм негізінде – азаматтық бірегейлік жатуы қажет. Ол дегеніміз - ұлты, діні, шығу тегіне қарамастан барлық азаматтардың үндестігі негізінде халықты ортақ мүддеге жету жолында жұмылдыру. Қазақстанның болашағы үшін ортақтаса әрекет етуді талап етеді. Сондықтан қазіргі кезеңде азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға үлкен мән берілуі қажет.

Қазақстан қоғамының азаматтық бірегейлігін қалыптастыру қажеттігі тек қана мемлекет ішіндегі тұрақтылықты орнатуға емес, қазіргі күрделі жаһандану жағдайында азаматтардың мемлекеттің толыққанды мүшесі ретінде патриоттық сезімін дамытуымен сипатталады.

Ал бұл орайда азаматтық бірегейлікке қатысты таңдаулы анықтаманың жоқтығы мәселені күрделендіре түседі. Ол өз кезегінде бірегейлендірудің ортақ механизмдерін анықтауға кедергі келтіреді.

Тақырыптың өзектілігі жетпіс жыл бойы кеңестік бірегейліктің Қазақстан Республикасы құрылған сәттен бастап трансформацияға ұшырауының жай-күйін анықтаумен сипатталады. Өйткені бірегейліктің бір түрден екінші түрге ауысуы күрделі үдеріс болып табылып және де көп уақытты талап етеді. Сонымен қатар қазіргі таңда біздің мемлекетіміздің өтпелі қоғам жағдайын ескеретін болсақ, әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени мәселелердің орын алуы елдегі ішкі тұрақтылыққа өз әсерін тигізуі мүмкін. Өйткені елдегі түрлі реформалар, қоғам, мемлекет институттарының модернизациялануы қоғамда жаңа құндылықтар жүйесінің орын алуына септігін тигізді. Осы тұста елдің біртұтастығын сақтап қалу маңызды шарт ретінде қарастырылады. Сондықтан мемлекеттің күн тәртібінде өздерін Қазақстан Республикасының шынайы, толыққанды азаматы ретінде позициялайтын ұрпақты тәрбиелеу тұруы қажет.

Қазақстанда ұлтты қалыптастырудың өзіндік ерекше үлгісі қалыптасты деуге болады. Бұл көбінесе, қазіргі ғылыми әдебиеттерде азаматтық ұлттың қалыптасуымен анықталады. Осылайша қоғамның азаматтық бірегейлігінің өзіндік үлгісі қалыптасты. Дегенмен, қазіргі кезеңде азаматтық бірегейлікті жаңғырту мен оның мәнін ашу, жаңаша көзқарас беру мәселесі орын алуда. «Қазақстанның азаматы» анықтамасының мазмұнын байыту қажет. Ал бұл тұста шынайы, бірегей, бәсекеге қабілетті Қазақстан ұлтын қалыптастыру өзекті болып отыр. Сол ұлттың бірігуінің жемісі ретінде азаматтық бірегейліктің жоғары деңгейі орын алуы керек. Себебі қазіргі Қазақстан қоғамы түрлі топтардан тұрып, кішігірім бірегейлік түрлеріне бөлшектенуімен сипатталады.

Елдің егеменділігі, биліктің легитимділігі қазіргі таңда азаматтық бірегейлік деңгейіне тығыз байланысты болып келеді. Ондағы басты мәселе халықтың толыққанды бірегей ұлт болып қалыптасуында жатыр. Ұлт өзін-өзі айқындайтын, мүдделерін қамтамасыз ете алатын біртұтас қауымдастық болып табылады. Ал біртұтас қауымдастық ортақ бірегейлікті қалыптастыру арқылы өмірге келеді. Сондықтан да Қазақстан қоғамы санасында ұлттық, азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мемлекеттің егеменділігін сақтап, нығайтуда үлкен рөл атқарады.

Азаматтық, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үдерісі әр мемлекетте өзекті тақырыптардың бірі ретінде саналады. Кейбір мемлекеттер үшін мемлекетшілік қоғамның бірегейлігін қалыптастыру өзекті болса, кейбір мемлекеттер ұлтүстілік, бірнеше мемлекеттердің азаматтарын біріктіретін бірегейлік түрін қалыптастырумен айналысады. Еуропа мемлекет үшін бірегейліктің қалыптасуы еуропалық ортақ бірегейлікпен қалыптасуымен қатар жүреді [2].

Ал Қазақстан үшін қазіргі таңда басты мақсат – ел ішіндегі тұтастықты қамтамасыз ететін бірегейлікті қалыптастыру.

Қазақстан ғалымдарының пікірінше, ұлттық және мемлекеттік бірегейлік арқылы ғана қазіргі жаһандану кезеңінде басқа әлемдік қауымдастық алдында Қазақстан өзінің орны мен рөлін сақтап және жаһанданудың қатерлеріне жауап бере алады. Сонымен қатар бірегейлікті сақтау арқылы елдің әрі қарай өркениетті даму мүмкіндігіне ие болады [3, 36].

Сондықтан бірегейліктің көптеген түрлерінің кең етек жаюы, жаһандық әсердің күшеюі елдің жұмылуын қажет етеді. Ал бұл орайда азаматтық бірегейлік мемлекеттің тұрақтылығына қамтамасыз ету факторы ретінде қарастырылады. Қазақстан өзінің тұрақтылығы мен ұлттың қалыптастырудың маңызды кезеңіне аяқ басып отыр. Бұл кезеңде тарихи маңызды мәселе ретінде халықтың татулығы мен келісімін орнату мақсатында барша азаматтарға ортақ құндылықтар жүйесін анықтап, азаматтылықтың берік негізін қалыптастыру жүзеге асырылуы тиіс.

Зерттеу мақсаты – Қазақстан қоғамының демократиялануы жағдайындағы азаматтық бірегейліктің қалыптасуының негізгі ерекшеліктері мен рөлін анықтау.

Зерттеудің алға қойған мақсатын жүзеге асыру үшін:

- бірегейлікті зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін нақтылай және қорыта отырып, «бірегейлік» ұғымына анықтама беру;
- саяси-әлеуметтік ғылымдарындағы әлеуметтік бірегейліктің ерекше түрі ретінде «азаматтық бірегейлік» түсінігінің батыс ғылымындағы анықтамасының мәнін ашу, Қазақстан саяси ғылымында және саяси шынайылықтағы «азаматтық бірегейлік» ұғымына анықтама беру;
- саяси-салыстырмалы контекстегі азаматтық бірегейліктің қалыптасу үдерісі мен азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері және түрлі мемлекеттердегі азаматтық бірегейліктің қалыптасу кезеңдерінің спецификасын анықтау;
- азаматтық бірегейліктің ұлттық демократиялық мемлекетті қалыптастырудағы мәнін тұжырымдау, оның орны мен рөлін анықтау;
- қазіргі Қазақстандағы азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері мен негізгі тенденцияларын талдау;
- қазіргі таңдағы «қазақстандық бірегейліктің» мәнін ашу;
- Қазақстан қоғамының санасындағы азаматтық бірегейліктің бірегейлік матрицасында орнын анықтау;
- қазақстандық қоғамның азаматтық бірегейлігін қалыптастыру мен нығайтуға бағытталған ұсыныстарды жасау мен негіздеу сияқты **міндеттерді** шешу алға қойылды.

Зерттеу нысаны - Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық бірегейлігі.

Зерттеу пәні - Қазақстан Республикасы қоғамының демократиялануы жағдайындағы азаматтық бірегейліктің қалыптасу үдерісі.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін азаматтық бірегейлік пен азаматтық ұлтты құру, ұлттық демократиялық мемлекет құру мәселелері

бойынша зерттеулер жүргізетін отандық және шетелдік ойшылдар, ғалымдардың ғылыми жұмыстары құрайды.

Автор диссертациялық жұмыста зерттелініп отырған тақырыптың пәнаралық сипатын ескере отырып, жан-жақты жүйелі зерттеу мақсатында жүйелі талдау әдісін пайдаланды. Сонымен қатар салыстырмалы, тарихи, контент-талдау, әлеуметтік сауалнама жүргізу зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеудің деректік негізін: *нормативті-құқықтық құжаттар* бойынша Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлік туралы» тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдаулары, Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаевтың еңбектері, «Ұлт бірлігі» доктринасы, Үкімет қаулылары құрайды; диссертацияның *эмпирикалық базасын* 2013 жылы автормен жүргізілген республикалық әлеуметтік сауалнама, контент-анализ нәтижелері, республикалық, халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар материалдарының жинағы, азаматтық форумдар, ғылыми-зерттеу институттары мен орталықтарының жариялаған ғылыми еңбектері құрайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу нәтижесінде келесідегідей *жаңа ғылыми нәтижелерге* қол жеткізілді:

- Саясаттану ғылымы шеңберінде Қазақстан ғылымында азаматтық бірегейлік мәселесін зерттеуде теориялық-әдіснамалық әдістер кешені жүйеленді;

- Шет мемлекеттер тәжірибесіне сүйене отырып, саяси-салыстырмалы контекстінде азаматтық бірегейліктің қалыптасу үдерісі жан-жақты зерттелінді. Зерттеу еңбегінде батыс мемлекеттеріндегі азаматтық бірегейліктің қалыптасуының ерекшеліктері анықталды;

- Азаматтық бірегейліктің ұлттық демократиялық мемлекетті қалыптастыруда орны мен рөлі анықталды. Қазіргі кезеңде мемлекеттің тұрақтылығының басты факторы ретінде Қазақстанның демократиялық даму жолында азаматтық бірегейліктің қалыптасуының ерекшеліктері мен кезеңдері айқындалды;

- Азаматтық бірегейлікті қалыптастырудағы саяси механизмдер ретінде азаматтық бірегейлік трансформациясына институционалды өзгерістердің әсері анықталды;

- Қазақстан қоғамы арасында әлеуметтік сауалнама жүргізу арқылы азаматтардың бірегейлік иерархиясында азаматтық бірегейліктің орнын анықтау арқылы қазақстандық бірегейліктің мазмұны ашылды;

- Мерзімді басылымдарға контент-талдау жүргізу нәтижесінде «қазақстандық» бірегейліктің қалыптасуына кешенді зерттеу жүргізілді;

- Тұрақтылық пен этносаралық келісімнің негізі ретінде Қазақстан қоғамының санасында азаматтық бірегейлікті қалыптастыру жолында нақты тәжірибелік ұсыныстар келтірілді.

Ғылыми зерттелу деңгейі. Азаматтық бірегейлік мәселелерінің зерттелуі ең алғаш батыс ғалымдарының еңбектерінде көрініс табады. Бұл жалпы «бірегейлік» ұғымының өзі батыс ойшылдардың еңбектерінде орын алып, алғаш рет ғылыми айналымға ене бастағанымен тығыз байланысты. Бұл орайда «бірегейлік» ұғымы мемлекеттік пайда болуымен тұспа-тұс келіп, «азамат», «азаматтық қоғам», «демократия» ұғымдары шеңберінде қарастырылып келді.

Ғылыми еңбектерді талдай келе, көптеген ғалымдар азаматтық бірегейлік ұғымының ұлтты құраудағы орны мен рөліне назар аударғандарын байқаймыз. Бұл бірінші кезекте «ұлтты» құраудағы «азаматтық ұлтшылдық» идеяларымен сабақтаса келді [4]. Өйткені ұлт батыс мемлекеттерінің тарихында мемлекетті құраушы басты категория болып табылды. Осы орайда саяси ғалымдардың негізгі зерттеу объектісі болып табылатын мемлекет ұлттың жемісі ретінде көрініс тапты.

Қазіргі таңда тек қана саяси ғалымдарда емес, әлеуметтік-қоғамдық ғылымдарда азаматтық бірегейлік тақырыбы жазылған зерттеулер айтарлықтай көп емес. Дегенмен, қазіргі кезеңде, әсіресе, посткеңестік мемлекеттерде әлем сахнасында тәуелсіздікке жаңадан қол жеткізген мемлекеттер үшін азаматтық бірегейлік мәселелерінің өзектілігі күннен-күнге артып келеді. Осы орайда тек батыс ғылымында ғана емес, әлемнің түпкір-түпкірінде азаматтық бірегейлікті қалыптастырудың әдістері, индикаторлары, ерекшеліктері, компоненттері зерттелініп келеді.

Әр мемлекеттің зерттеушілері азаматтық бірегейлікті өздерінің тарихи, әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайларына байланысты өзіндік зерттеу мен түсіндіру дәстүрлерін қалыптастырды. Кейбір ғалым, ойшылдар азаматтық бірегейлік ұлтты орнықтыруда жалпы ұлттық, тең құқықтық, еркіндік, бостандық құндылықтары арқылы қарастырса, зерттеушілердің басқа тобы азаматтық бірегейлікті саяси әлеуметтенудің көрінісі немесе патриотизмнің көрінісі ретінде зерделейді. Яғни қазіргі таңда азаматтық бірегейлікті зерттеу, қолдану аясы күннен-күнге кеңейіп бара жатқандығын байқауға болады. Дегенмен, қазіргі таңда азаматтық бірегейлікке анықтама беруде ортақ, көпшілікпен қабылданған түсініктеменің жоқ екендігін аңғарамыз. Кейбір зерттеушілер ғылыми талдау шеңберінде оны мүлдем жоққа шығарса да, ол ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі болып отыр. Оған шетелдік мамандар барынша көп көңіл бөліп келеді, оның ішінде мақсатын басқаша көретін, мәселені талдаудың басқа әдістерін немесе басқа терминдерді («американдық арман», «еуропалық идея» және т.б.) қолданатындар да бар.

Дегенмен, қоғамдық, гуманитарлы ғылым салаларында азаматтық бірегейлік ұғымына берілген біржақты, ортақ анықтама жоқ. Әр ғалым бұл феноменді әртүрлі қырлардан қарастырып, аталған ұғымның күрделілігін дәлелдейді.

Азаматтық бірегейлікті қозғамас бұрын, жалпы бірінші кезекте «бірегейлік» терминінің бірыңғай анықтамасы жоқ екенін байқауға болады.

Ол қоғамдық ғылымдардың әр саласында өзіндік зерттеу пәні мен әдістерін қамтиды.

«Бірегейлік» ұғымын зерттеп, түсіндірме жасап, талдаған ғалымдардың алғашқы легіне психология саласындағы З. Фрейд [5.], Э. Эриксон [6], А. Раттанзи мен А. Фоникус [7], Дж. Марсиа [8], Э. Фром [9] және т.б. сынды ұлы ғалымдарды жатқызуға болады.

Ал «бірегейлік» ұғымын әлеуметтік интеракционизм шеңберінде қарастырған зерттеушілердің қатарында Дж. Мид [10], А. Тешфел [11], Дж. Тернер [12], М. Шериф [13], Ч. Кули [14], У. Джемс, А. Гидденс [15], Г. Брейкуэлл [16] және т.б. табылады. Л. Краппман [17], Э. Гоффман [18], Е. Гелнер [19] сияқты ғалымдар индивидтің бірегейлігін сақтау мен басқара алу мүмкіндігіне назар аударып, микроәлеуметтік ортада индивидтердің өзара әрекет нәтижесінде азаматтық бірегейлікті зерттейді.

Бірегейлікті модернизация мен интегративті дәстүр тұрғыдан қарастыратын тұжырымдама шетелдік С. Лаш пен Ж. Фрайдман [20] өздерінің «Модернизация және бірегейлік» («Модернизация и идентичность») атты еңбегінде, сонымен қатар Ж. Буркит [21], М. Хоггс [22], К. Седикидес [23], Р. Аткинс, Д. Харт, Т. Доннелли [24], М. Бамберг [25], М. Бернштайн [26] және т.б. сияқты авторлардың назарында болды.

Бірегейліктің біздің зерттеуіміздегі азаматтық түрі де ғылымның әр саласының дамуымен қатар түрлі қырлардан сипатталып келді.

Осы орайда азаматтық бірегейлік мәселесі ең алғаш батыс ғылымында үлкен талқылауға ұшырады. Көптеген ғалымдар азаматтық бірегейлікті ұлт қалыптастырудың нәтижесінде пайда болған субъективті сана-сезім болып табылады деп есептеді. Сонымен қатар азаматтық бірегейліктің азаматтық ұлтты қалыптастырудың жемісі ретінде түсіндіретін ғалымдар саны ұлғая бастады. Осы орайда ғылымға өз үлесін саналы таңдау (rational choice) дәстүрі қосты. Аталған дәстүр көбіне Д. Лайтиннің [27] еңбегінде көрініс табады. Ғалымның еңбегінде тіл мен азаматтық бірегейлік арасындағы арақатынасы талқыланып, тілдің бірегейлікті қалыптастыруда орны анықталған. Азаматтық бірегейлікті саналы таңдаудың жемісі ретінде зерттейтін ғалымдардың санатына Т. Куран [28], К. Чандра [29], Р. Брубейкер [30], Дж. Гибсон [31], Д. Сирс [32] және т.б. қосылады.

Азаматтық бірегейліктің қалыптасуын либералды бағытта, яғни азаматтардың бірегейлігінің мемлекеттегі азаматтық қоғам, еркіндік, сонымен қатар, азаматтық бірегейлікті «азаматтық ұлттың», халық ұғымымен синоним ретінде қарастыратын ғалымдардың ішінен И. Гердер [33], Г. Гегель [34], Дж. Роулз [35], Я. Тайлор [36] атауға болады. Аталған ғалымдар азаматтықты азаматтық қоғам мен еркіндік категориялары шеңберінде қарастырады.

Азаматтық бірегейліктің қалыптасуын ұлтты қалыптастыру тұрғысынан зерттеген У. Кумлика [37], Д. Миллер [38], Ф. Фукуяма [39] еңбектерінің үлесі өте зор. Ал азаматтық бірегейліктің әлеуметтік-мәдени құрылымы тұрғысынан қарастыруда Е. Смит [40], С. Шульман [41] және т.б. еңбектері

әлеуметтік ғылым дамуына, оның ішінде ұлтты қалыптастыру тұрғысында маңызды әрі құнды еңбектер қатарына жатады.

Ұлт қалыптастыруда конструктивистік әдісті әр қырынан сипаттап, ұлттың қалыптасуы белгілі бір конструкт ретінде жүзеге асады деген пікірді Э. Геллнер [42], Б. Андерсон [43], Э. Хобсбаум [44] сынды ғалымдар ұстанды.

Азаматтық бірегейлік мәселелері оның либералды дәстүрдегі түсіндірмесінде Ресей Федерациясы ғалымдарының өте өзекті тақырыптарының біріне айналуда. Бұл тұрғыда азаматтық бірегейлік патриотизм мен азаматтылық тұрғысынан қарастырылады. Осы орайда елеулі үлес қосқан ғалымдардың ішінен А. Г. Здравомыслов [45], В. А. Тишков [46], Э. А. Поляков [47], П. А. Цыганков [48], В. Журавлева [49], Р. Анисимов [50] және т.б. атаса болады.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік ғылымдарында азаматтық бірегейлік мәселесін тәуелсіздік алған жылдардан бастап көп талқыланып келеді. Бірегейлікке қатысты азаматтардың мемлекеттік бірегейлік, этностық бірегейлік және қазақ бірегейлігіне қатысты диссертациялық жұмыстар қорғалды. Дегенмен, азаматтық бірегейлік мәселесіне арналған жүйелі әрі толыққанды еңбек жоқ. Азаматтық бірегейлік көп жағдайда әлеуметтік зерттеулер қорытындылары тұрғысынан ғылыми зерттеу жобаларының есептерінде зерттелінеді. Осы тұста жүйелі түрде азаматтық бірегейлік деңгейіне мониторинг жасап тұратын ғылыми зерттеу институттарының ішінде Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан Стратегиялық зерттеулер институты, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Философия, саясаттану және дінтану институты, Қазақстан әлеуметтік-экономикалық зерттеулер мен болжам жасау институты және т.б.-дың қадамдарын атап кеткен жөн.

Ал азаматтық бірегейлік тақырыбы шеңберінде азаматтық бірегейлікті этносаралық келісімнің, саяси-әлеуметтік тұрақтылықтың негізі ретінде таныған Қазақстанның беделді ғалымдары Ә. Нысанбаев [51], А. Косиченко [52], Р. Қ. Қадыржанов [53], Е. Қ. Әлияров [54], В. Д. Курганская [55], М. С. Әшімбаев [56], А. С. Балғымбаев [57], Л. С. Ахметова [58] еңбектерінің бірегейлік мәселесін талқылауда ғылымға қосқан үлесінің зор екендігін байқауға болады.

Сонымен қатар азаматтық бірегейлік мәселелерін жан-жақты қырынан өз ғылыми еңбектерінде Б. Бектұрғанова [59], Г. Оразалиева [60], М. Шайкемелов [61], М. Нұрғалиева [62], Н. Романова [63], Ж. Нұрғалиева [64], С. С. Ахметова [65], Г. А. Бейсенова [66] қарастырған.

Жоғарыда көрсетілген еңбектердің барлығы ғылымда азаматтық бірегейліктің мәнін, мағынасын ашуда елеулі рөл атқарды. Қазақстан Республикасында демократиялық трансформация жолында азаматтық бірегейліктің маңыздылығы айқындалып келеді. Дегенмен, осы диссертациялық жұмыста азаматтық бірегейліктің ұлттық демократиялық мемлекетті қалыптастыруда, елде этносаралық татулық пен саяси тұрақтылықты орнатуда, мемлекеттің егеменділігін нығайтудағы азаматтық

бірегейліктің құрылымдық компоненттеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар азаматтардың бірегейлік иерархиясында азаматтық бірегейліктің орны мен рөлі айқындалып, жан-жақты зерттелінеді.

Қазіргі таңда азаматтық бірегейлікті зерттеуде теориялық-әдіснамалық әдіс-тәсілдердің әлі де жүйеленбегендігін ескеретін болсақ, біздің зерттеу жұмысымыз осы тұста әлеуметтік ғылымның ішіндегі саясаттану ғылымы шеңберінде азаматтық бірегейліктің бірінші рет зерттелініп отырғандығы ғылымдағы жаңалық ретінде есептеледі.

Жұмыстың гипотезасы ретінде қазіргі кезеңдегі Қазақстан қоғамын демократиялануы жағдайында азаматтық бірегейліктің қалыптасуы мен нығаюы азаматтардың саяси белсенділігі, мемлекет пен қоғам алдындағы саяси жауапкершілігін арттырып, біртұтас ұлттық демократиялық мемлекет құруға өз септігін тигізетіні туралы болжам жасау табылады. Көпэтносты және көпконфессиялы мемлекетте саяси тұрақтылықты сақтап қалу мақсатында азаматтық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі факторларына, олардың тиімділігін арттыру мен осал тұстарын жою мәселелеріне назар аудару уақыты келді. Қазақстан қоғамында азаматтық бірегейліктің қалыптасуы басқа мемлекеттерден өзгешеленеді. Сондықтан кез келген қоғамның даму сатысында ұлттың рөлі мен орны, мазмұнының ерекшелігіне байланысты Қазақстан Республикасы қоғамында азаматтық бірегейлік ұлттық мемлекетті қалыптастыруда, мемлекеттегі тұрақтылық пен дамуды қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Қазіргі кезеңде қоғамның бірегейлік дағдарысы орын алып, кішігірім жеке бірегейліктердің дамуымен сипатталатын Қазақстанның шынайы саяси өмірінде азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мемлекеттің егеменділігі мен тәуелсіздігін орнату жолында өзекті мәселелердің қатарына жатады. Азаматтық бірегейлік әлеуметтік бірегейліктің бір түрі ретінде азаматтардың субъективті сана-сезімін білдіріп қоймай, қоғамның саяси үдерістегі іс-әрекеттерінде көрініс табады. Ол бірінші кезекте белгілі бір мемлекетке мүше болуымен қатар, мемлекеттің дамуына үлесін тигізуге мүмкіндік береді. Сондықтан азаматтық бірегейлікті этносаралық келісімді орнату мен әлеуметтік-саяси тұрақтылықты орнатуда басты құралдардың бірі ретінде қарастыру жөн. Ал бұл азаматтық бірегейлікті саясаттану ғылымының, оның ішінде этносаясат тармағының объектісіне айналдыру өзекті мәселелердің қатарына жатады.

2. Бірегейліктің оның ішінде азаматтық бірегейліктің әр елде өзіндік ерекшеліктері бар. Қоғамның тұтастығын қамтамасыз етуде азаматтық бірегейліктің мазмұны, құрамдас компоненттері, индикаторлары әрқилы болады. Сондықтан мемлекет өз қоғамының азаматтық бірегейлігін қалыптастыруда өзіндік ішкі тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескеру қажет. Бір мемлекеттің қауымдастығында қалыптасқан азаматтық бірегейліктің үлгісін басқа мемлекеттің қоғамын біріктіруде пайдалану өзінің тиімділігін, нәтижелігін бермейді.

3. Азаматтық бірегейлік ұлттық демократиялық мемлекетті дамытуда өзіндік функция атқарады. Өйткені демократиялық принциптердің жүзеге асуы тікелей азаматтардың іс-әрекеттері, сана-сезімі арқылы орындалады. Осы орайда қоғамның санасында азаматтық бірегейлікті дамыта, қалыптастыра отырып, азаматтардың мемлекеттің қоғамдық-саяси өміріне араласуына, саяси шешімдерді қабылдауға әсер етуіне қол жеткізуге болады. Ал тұтас халықпен біріге отырып, қабылданған шешім ұлттың ұлт болып қалыптасуына, саяси институт ретіндегі түсініктегі мемлекеттен тәуелсіз болып қалыптасуының бірден-бір анық жолы болып табылады.

4. Қазақстан Республикасында азаматтық бірегейлікті қалыптастыру өзіндік даму жолмен жүзеге асуы тиіс. Өйткені қазіргі таңда қоғамды біріктіру мен этносаралық ынтымақтастықты арттыру мәселелері елдегі әртүрлі әлеуметтік, мәдени, экономикалық және қоғамдық-саяси жағдай ескеруді талап етеді. Сонымен қатар мемлекеттегі әлеуметтік, саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету контекстінде, сондай-ақ демократиялық даму жолындағы азаматтық бірегейлік қоғамның санасындағы бірегейлік иерархиясында елеулі орынды алуы қажет.

5. Азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда мемлекеттің рөлі зор. Өтпелі кезеңде азаматтық бірегейлік мемлекеттік саясат арқылы қалыптастыруы шарт. Сонымен қатар қазіргі кезеңде азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда саяси институттардың үлесі орасан болып табылады. Оның ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі, үкіметтік емес ұйымдардың іс-әрекеттері және т.б. қазақстандық қоғамды жұмылдыруға септігін тигізетіні анықталды. Яғни бұл дегеніміз азаматтық бірегейліктің қалыптасуы мемлекеттік тұрғыдан институционализациялануды талап етеді.

6. Қазіргі кезеңде «қазақстандық» бірегейлікті қалыптастыру этносаясаттың басты принциптері ретінде қарастырылады. Қазақстандық бірегейлік қоғамның жұмылуына елеулі үлес қосты. Қазақстан тәуелсіздігін алған жылдардан бастап аталған бірегейлік елдің татулығы мен келісіміне елеулі септігін тигізді. Сондықтан қазіргі таңда азаматтық бірегейліктің қазақстандық үлгісін дамыту, азаматтар санасында нығайту қажет деп есептейміз. Қазақстандық бірегейлік тұтас ұлт (саяси мағынада) бірегейлігінің көрінісі ретінде қабылдануы қажет.

7. Азаматтық бірегейлік Қазақстанда өзінің ерекшеліктерімен сипатталып, білгілі-бір даму кезеңдерінен өтті. Әр кезең өзінің саяси, экономикалық, әлеуметтік факторлармен сипатталды. Аталған факторлардың әсерінен азаматтық бірегейліктің де негізгі компоненттері күрделі өзгерісті талап етеді. Өйткені қазіргі кезеңде мемлекет өзін тәуелсіз, егеменді ұлт ретінде анықтап, ұлттың қалыптасу үдерісіне үлкен мән беруі қажет. Қазір ұлт құрудағы азаматтық бірегейлік мәнінің толығын қажет етеді. Азаматтық бірегейлік ретіндегі қазақстандық бірегейлік пен мемлекет құраушы қазақ ұлтының бірегейлігі бір-біріне қарама-қайшы емес, бір-бірін толықтырып отыратын ұғым ретінде қабылдау қажеттігі орын алуда.

Диссертацияның теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы қазақстандық гуманитарлы ғылымдарда азаматтық

бірегейлікті зерттеуде алғаш рет теориялық-әдіснамалық негіздер жасақталуымен анықталады. Сондай-ақ Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық бірегейлік мәселесіне саясаттанулық қырынан кешенді зерттеу алғаш рет жүргізіліп отырғандығымен сипатталады.

Жұмыста келтірілген теориялық тұжырымдамаларды саясаттану мамандығы бойынша азаматтарды даярлауда «Этносаясат» курсының оқыту кезеңде пайдалануға болады.

Зерттеудің практикалық маңызын қазіргі жаһандану кезеңінде, оның салдары ретінде бірегейлік дағдарысын басынан кешіріп отырған қоғамды ортақ мүдде астына біріктіріп, этносаралық келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз етуде мемлекеттік этносаяси бағдарламаларында пайдалануға болады. Сондай-ақ этносаралық қатынастар мәселелерін реттеуші, конституциялық орган Қазақстан халқы Ассамблеясы жұмысын жетілдіру мен жүзеге асыруда қолданылуы мүмкін.

Сонымен қатар диссертацияда қарастырылған бірегейлік мәселесін, оның ішінде бірегей ұлт ретінде қалыптастырудағы азаматтық бірегейлік мәселелерін ғалымдар өз зерттеулеріне көмекші құрал ретінде қолданыла алады.

Жұмыстың жариялануы және сыннан өтуі. Диссертацияның негізгі тұжырымдамасы, нәтижелері мен қорытындылары: «Демократические процессы в государствах Центральной Азии: Философия, Экономика, Политика» (Ташкент, 2010); «Астаналар мен аймақтар: өзара әрекет ету параметрлері» (Астана, 2010); «Жаһандық жағдайда Қазақстан Республикасының халықаралық имиджін қалыптастыру стратегиясы» (Алматы, 2010); «Moderní vymoženosti vědy – 2012» (Прага, 2012); Қазақстан-Шығыс-Батыс: мәдени-білім беру сұхбаты. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздер күніне арналған «Ғылым әлемі» жас ғалымдардың халықаралық конференциясы (Алматы, 2012), Білім беру ғалымдарының Бесінші әлемдік конференциясы (Рим, 2013) сияқты халықаралық конференцияларда апробациядан өткізілді.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы кіріспеден, 3 тараудан, 9 бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады. Жұмыстың жалпы мәтіні 142 бет құрайды.